

نقد و معرفی کتاب

محبوب القلوب محبوب اندیشه‌مندان

فاطمه فنا*

محبوب القلوب، نوشته قطب‌الدین اشکوری از حکیمان و دانشمندان دوره صفویه در قرن یازدهم هجری، یکی از آثار مهم و ارزنده فلسفی در جهان اسلام است که به بررسی تاریخ فلسفه و حکمت و فلاسفه از نخستین دوران حیات و رشد و شکوفایی فلسفه به عنوان موهبتی الهی و آسمانی که از منبع و مشکات نبوت سرچشمه گرفته، می‌پردازد. در تاریخ فلسفه اسلامی آثار نفیس دیگری، نظیر محبوب القلوب برجا مانده است. از آن جمله نزهة الارواح شهرزوری، تاریخ الحکماء قطبی و جاودان خرد ابومسکویه رازی را می‌توان نام برد که تمامی آنها از نظر زمانی مقدم بر محبوب القلوب بوده‌اند. اما این تأخر زمانی نه تنها موجب نقصانی در ارزش آن نشده بلکه سبب گردیده که با بهره‌مندی از آنها در بردارنده امتیازات دیگری باشد که در آن نظایر یافت نمی‌شود. آثاری که در زمینه تاریخ فلسفه و فلاسفه در جهان اسلام نوشته شده، و از آن میان بویژه محبوب القلوب - که شاید از این حیث بی‌بدیل بوده - در رفیع‌پندار ناصواب برخی محققان مبنی بر این که فلسفه در سراسر جهان اسلام از دوران ابن رشد به بعد رو به زوال نهاده و متوقف گردیده، سهم عمده و بسزایی داشته‌اند و برای مستشرقان و محققان دقیق و عمیق در فلسفه اسلامی، مانند هانری کربن، اسناد تاریخی معتبر و غیرقابل انکاری نه تنها درباره تداوم بلکه در خصوص شکوفایی و تحول شگرف تفکر فلسفی در جهان اسلام با ویژگی‌های خاص آن برجای نهاده‌اند. از این منظر است که جایگاه رفیع و قابل توجه محبوب القلوب در آشنایی و تحقیق درباره نحوه نگرش متفکران جهان اسلام به مباحث فلسفی، مبادی و بسترهای رشد و شکوفایی، فراز و نشیب‌های آن و نقش آنان در این جریان مداوم و پویایی تفکر حکیمانه و فلسفی، به

خوبی آشکار می‌گردد.

در اثر آشنایی با آثاری همچون محبوب القلوب است که هانری کربن از نظر گاهی دیگر درباره فلسفه و حکمت اسلامی به بررسی می‌پردازد و خصوصیات ویژه آن را در می‌یابد و در تحقیقات خود به شیوه مرسوم می‌گردد که نتیجه آن حکم به افول فلسفه در جهان اسلام است پایبند نمی‌ماند. و از این رهگذر با تفکر فلسفه اسلامی و مبادی و منابع اصیل آن به گونه‌ای که آن را از فلسفه غربی مستقل و متمایز می‌نماید آشنا می‌گردد. به نظر وی شیوه تاریخ‌نگاری فلسفه در جهان اسلام، سنتی منحصر است که آن را در جاودان خرد، مختار الحکم، ملل و نحل شهرستانی، نزهة الارواح و پس از اینها در محبوب القلوب اشکوری می‌توان دنبال کرد. کربن در مطالعه این آثار، سنت دیگری از شرح آرای فلسفی یونان و گونه‌ای دیگر از تقسیم‌بندی دوره‌های تفکر در جهان اسلام را می‌شناسد که ناچار باید از آن پیروی کند. از این طریق است که پندارهای ناصواب درباره فلسفه اسلامی شناخته می‌شود و آن گزارش سراسر خطا درباره افول فلسفه اسلامی تصحیح می‌گردد. چه این که در تقسیم‌بندی ادوار تفکر اسلامی که قطب‌الدین اشکوری در محبوب القلوب خود بدست می‌دهد و این اثر نفیس را بر پایه آن به رشته تحریر در می‌آورد، دورانی از تجدید حیات تفکر اسلامی نشان داده می‌شود که می‌تواند دست‌مایه تحقیقات عمیقی برای پی‌گیری تحول و تداوم فلسفه اسلامی باشد. چنانکه کربن در تاریخ فلسفه خود می‌گوید: «... قطب‌الدین اشکوری تاریخ خود را درباره متفکران و روحانیون به سه دوره بزرگ تقسیم کرده است. . . . ما نیز به نوبه خود ناچاریم از این نحوه طبقه‌بندی پیروی کنیم و نمی‌توانیم بیرون از روش متفکران اسلام، ادوار را تقسیم نماییم. بنابر این تاریخ فلسفی اسلام را بر حسب سه دوره بزرگ زیر مشخص کرده‌ایم:

(الف) دوره اول از اوایل اسلام تا ابن رشد. (ب) سه قرن قبل

* دانشجوی دوره دکتری فلسفه و از نویسندگان بنیاد دایرة المعارف اسلامی

از رنسانس صفویه در ایران. (ج) دورهٔ تجدد در عهد صفویه که از حیث تفکر و متفکران، جهش شگرف در ایران پدید آمد و نتایج آن در دورهٔ قاجاریه رسید و تا امروز همچنان ادامه دارد.^۱

نکته دیگر در اهمیت محبوب القلوب و آثار نظیر آن در زمینه تاریخ فلسفه این است که از طریق این آثار، نحوهٔ نگرش متفکران اسلامی نسبت به خاستگاه فلسفه و حکمت به گونه‌ای دیگر معرفی می‌شود که همین امر در تحلیل چگونگی شکل‌گیری تفکر فلسفی در جهان اسلام سهم بسزایی داشته است، چنان که هانری کربن در همانجا می‌گوید: «در اسلام جستار و تحقیق فلسفی در محیط مختص به خود صورت گرفت، یعنی در محیطی انجام یافت که وحی و نبوت موضوع اساسی تفکر فلسفی به شمار می‌رفت و مسائل و کیفیت تفاسیر، اندیشیدن در این مهم را ایجاب کرد. بنابراین فلسفه در اسلام به صورت فلسفه نبوی درآمد.^۲

نیل به چنین نتایجی در معرفی فلسفه اسلامی به عنوان فلسفه نبوی جز این نیست که مبتنی بر تحقیق در متون فلسفی از یک سو و مطالعه گزارشات مورخان نامبرده فلسفه اسلامی از دیگر سو می‌باشد. چنانکه این مورخان فی‌المثل در تاریخ الحکماء، نزهة الأرواح و محبوب القلوب گزارش خود را با حضرت آدم (ع) یا حضرت ادریس نبی (ع) آغاز کرده و تاروکار خود دنبال می‌کنند. بنابراین تحلیل ایشان حتی حکمت باستانی یونانیان نیز از منبع و مشکات نبوت سرچشمه گرفته است.^۳

با توجه به اهمیت یادشده درباره آثار مذکور، اهمیت طبع و انتشار این آثار نیز به خوبی هویدا می‌شود. در طی دوران گذشته این آثار یکی پس از دیگری به همت محققان مشفق به زیور طبع آراسته شده است. متأسفانه در این میان محبوب القلوب که بواسطه اشتغال بر گزارش تاریخ فلسفه و فلاسفه متأخر تا عصر خود از اهمیت خاصی برخوردار است، از این نظر مغفول مانده بود. اما خوشبختانه چندی است که مقدمه و مقاله اولی محبوب القلوب (مشمول بر احوال حکما و آرای ایشان از حضرت آدم (ع) تا ظهور اسلام) با مقدمه و تصحیح آقایان دکتر ابراهیم دیباجی و دکتر حامد صدقی توسط مرکز نشر میراث مکتوب چاپ و منتشر شده است و قسمتهای باقی مانده از این اثر نیز مراحل پایانی طبع و انتشار را طی می‌کند و بزودی در دسترس محققان و اهل فن قرار خواهد گرفت. بواسطه اهمیت محبوب القلوب در میان آثار فلسفی و علوم و معارف اسلامی، چنان که پیشتر به برخی از دلایل اهمیت آن اشاره شد، تصحیح و انتشار این اثر برای جامعه محققان و اهل فلسفه موجب خرسندی فراوان است. بی شک با

انتشار این اثر و سایر آثار مخطوط (که در گنجینه‌های خطی از گذشته به یادگار مانده و امکان دسترسی به آنها برای محققان محترم -یا به سختی و یا اصلاً فراهم نمی‌شود) حلقه‌های مفقودهٔ فراوانی در آشنایی و معرفی جلوه‌های باشکوه فرهنگ ایرانی-اسلامی کشف می‌شود و زمینه‌های نوینی برای تحقیق فرا روی محققان دلسوز کشورمان گشوده می‌گردد.

محبوب القلوب به زبان عربی و بعضاً فارسی، مشتمل بر یک مقدمه، سه مقاله و یک خاتمه است. اشکوری در مقدمه کتاب به بررسی فلسفه و حکمت حقیقی و مجازی و پیدایش آن پرداخته است و از این رهگذر برخی آرای فلاسفه هندی و یونانی را عرضه می‌دارد. در این مقدمه او همچنین هدف خود از نگارش این کتاب را بیان می‌کند. آنگاه در مقاله اول به حکیمان پیش از اسلام از حضرت آدم (ع) تا ظهور اسلام پرداخته است. او در این مقاله ضمن معرفی و شرح حال حکیمانی که شناخته، برخی آرا و اقوال ایشان را بیان می‌کند.

مقاله دوم مشتمل بر شرح حال و معرفی فلاسفه اسلامی از ابتدای ظهور اسلام تا دوران مؤلف است. در مقاله سوم ابتدا تاریخ امامان معصوم شیعه (ع)، سیره و احادیث و حکم ایشان را ارائه می‌کند، آنگاه در پایان مقاله سوم به شرح و معرفی احوال و آرای فلاسفه و علمای شیعی می‌پردازد. از این رو اشکوری در پایان همین قسمت شرح حال خود و پدران و اجدادش را می‌آورد.

محبوب القلوب بنا به گزارش مصححان آن بر اسلوب تدوین و تألیف قدما نگارش یافته و خصوصیات ذیل در آن به چشم می‌خورد.

چنانکه پیشتر اشاره شد، کتاب مشتمل بر تاریخ فلسفه و فلاسفه است و اشکوری در آن تنها به شرح حال فلاسفه چنان که در کتب تذکره مرسوم است نپرداخته، بلکه به بیان آرای فلسفی و اندیشه‌های آنان و حتی مقایسه و تطبیق و توفیق میان آنها نیز مبادرت کرده است. وی همچنین به تناسب مباحثی که طرح می‌کند به بیان نظر خود نیز می‌پردازد. اما اهتمام اصلی مؤلف در این اثر، ضمن ابراز اندیشه‌ها و معرفی ابداعات فلسفی، علمی و عرفانی فلاسفه، علما و عرفا، تأیید و تطبیق آنها با معارف دینی شیعه و در صورت لزوم نقد آنها از این جهت می‌باشد. از این رو محبوب القلوب مشتمل است بر استشهادات بسیار از قرآن و نیز از احادیث و اخبار اسلامی که در منابع شیعی آمده است. در آن همچنین به اشعار عربی و فارسی و امثال و حکم و داستان به تناسب مباحث اصلی استشهاد شده است. و از آنجا که شرح حال

برخی ملوک و حکام و رجال سیاسی و اجتماعی و نیز گزارش اوضاع دولتها، شهرها و اماکن بسیاری در آن آمده است، محبوب القلوب را می توان یکی از منابع عمومی تاریخ و جغرافی، نیز محسوب کرد. همچنین به دلیل شرح و بیان برخی از اصول و قواعد و اصطلاحات علوم و معارف اسلامی می توان آن را یکی از آثار شبه دائرةالمعارفی در زمینه معارف اسلامی به شمار آورد.

اشکوری در تألیف محبوب القلوب از منابع و مآخذ بسیاری مشتمل بر متون فلسفی، ادبی، تذکره ها و متون عرفانی و بویژه از تاریخ الحکماء، نزهةالارواح، ملل و نحل شهرستانی، صوان الحکمه، و آثاری از این دست بهره های بسیاری گرفته است. هر یک از ویژگیهایی که پیشتر ذکر شد به گونه ای منحصر به محبوب القلوب در آن به چشم می خورد و از این رو آن را نسبت به نظایر خود، ممتاز و برجسته و بلکه بی بدیل ساخته است.

در پایان این مقاله به رغم تلاش ارزشمند و قابل تقدیری که مصححان و سایر دست اندرکاران نشر این اثر نفیس در تصحیح و انتشار آن به انجام رسانده اند، ذکر چند نکته در خصوص کاستی هایی که در تصحیح و تحقیق این اثر به نظر می رسد، ضروری می نماید که به شرح ذیل است:

۱. در معرفی مؤلف محبوب القلوب، قطب الدین اشکوری، بررسیهای تحلیلی به نحو کافی به گونه ای که جایگاه او را در سنت فلسفی خاصی بتوان دریافت صورت نگرفته است. همچنین کتاب محبوب القلوب گر چه در مقدمه مصححان به خوبی معرفی شده است اما این معرفی صورت کمال به خود می گرفت اگر تا حدودی به بررسی تحلیلی-تطبیقی آن در مقایسه با آثار مشابه مبادرت می شد. در این خصوص مصححان محترم تنها به ذکر نظایر آن پرداخته اند اما کار مقایسه و بیان وجوه تمایز و امتیازات آن را عهده دار نشده اند.

۲. در احیای این اثر نفیس تنها به تصحیح متن اکتفا شده و تحقیق کافی در ارائه دقیق منابع اقوال و آرائی که اشکوری از آنها نقل قول کرده صورت نگرفته است. بی شک بسیاری از آن منابع در دسترس است و شایسته بود که اقوال مذکور با منابع تطبیق شود و یا دست کم کتابنامه ای کامل مشتمل بر نشانی دقیق هر یک از اقوال تهیه و ضمیمه کتاب گردد. مسلماً این امر ظرفیت بهره مندی محققان از محبوب القلوب را وسعت می بخشد و به کار تحقیق مدد می رساند. البته شاید مصححان محترم این قسمت را به زمان انتشار قسمتهای باقی مانده از کتاب موکول کرده باشند، اما مناسب تر بود که به همین جلد قسمتهای مربوط به آن ضمیمه

می شد.

۳. از آنجا که محبوب القلوب یک اثر تخصصی در فلسفه و معارف اسلامی است تهیه یک فهرست از اصطلاحات فلسفی برای آن ضروری می نماید که چاپ فعلی فاقد آن است. بویژه (همان طور که در معرفی اثر اشاره شد) اشکوری در این کتاب به بیان برخی قواعد و اصطلاحات علوم و معارف اسلامی نیز پرداخته است، از این رو پیشنهاد می شود که در چاپ قسمتهای باقی مانده از محبوب القلوب این نقیصه برطرف شود.

۴. در مقاله اولی از محبوب القلوب شرح حال و زندگی و آرا و اقوال حکمای یونانی نیز معرفی و بررسی شده است. یکی از جنبه های تحقیقی که در احیای این اثر از نظر دور مانده دست کم ارائه ضبط یونانی یا لاتین اسامی حکمای یونانی است و در حد مطلوب شایسته بود گزارش اشکوری از آنها، به طور اجمالی، با گزارش منابع غربی درباره آنها مقایسه و تطبیق شود تا از این رهگذر اهمیت و اعتبار گزارش محبوب القلوب در این خصوص روشن شود و نیز زمینه ای را برای تحقیقات تفصیلی اهل فلسفه فراهم آورد. البته مجال و فرصت چنین تحقیقی به صورت تعلیقاتی که ضمیمه قسمتهای باقی مانده از آن شود هنوز باقی است و امید است مصححان محترم در انجام این مهم تدبیر و همت لازم را مبذول دارند.

۵. اشکوری محبوب القلوب را به زبان عربی و بعضاً به فارسی نگاشته است. به تبع زبان متن، مصححان محترم مقدمه خود را بر این اثر به زبان عربی نگاشته اند. اما از آنجا که محبوب القلوب یکی از افتخارات و میراث های ملی فرهنگ ایران اسلامی است و در جامعه ایرانی و با سرمایه ملی منتشر شده و زبان علمی کشور ما نیز فارسی است نه عربی، شایسته بود که محبوب القلوب به مقدمه ای فارسی توسط مصححان مزین گردد و یا دست کم مشتمل بر یک مقدمه فارسی نیز می بود. البته نگارش مقدمه ای به زبان عربی بر محبوب القلوب را نمی توان از نقایص کار مصححان به شمار آورد بلکه نشانگر سلیقه ایشان و در جای خود محترم است.

امید است هر چه زودتر قسمتهای باقی مانده (مقاله دوم و سوم و خاتمه) به زیور طبع آراسته گردد.

پی نوشت:

۱. هانری کربن، تاریخ فلسفه اسلامی، ص ۶-۷.

۲. همان، ص ۴-۵. ۳. ر. ک: به همان.